

TARİHSEL TÜRK DİLİ METİNLERİNDE BİR GRAMERLEŞME ÖRNEĞİ: OKSUZ VE BAZI İKİLEME ŞEKİLLERİ ÜZERİNE

Kenan AZILI*

ÖZ

İlk yazılı metinlerinden itibaren çok çeşitli kültür çevrelerine ait metinlere sahip olan Türkçe, bu çevrelerde ürettiği metinlerinde oldukça zengin bir söz varlığına sahiptir. Türkçenin söz varlığı, kimi arkaik biçimlerle birlikte, modern yazı dillerine kadar ulaşabilmiş ve geniş bir coğrafyaya yayılmış birçok dil verisini bünyesinde saklamaya devam etmiştir. Ne var ki, on iki asırdır devam eden yazılı dilin örnekleri, söz varlığı açısından bazı kelime formlarının izahı için problemleri de beraberinde getirmiştir. Tarihsel metinlerde, sahip olduğu kavramsal alanların anlaşılması için karşılaştırmalı yöntem ile ele alınan formlar, kimi yaklaşımlarla anlaşılma imkanı bulurken, bazıları hâlâ belirsizliğini korumaktadır. Bu açıdan, bazı formların farklı açılardan, diğer yaklaşımlarla yeniden değerlendirilmesine gerek duyulmaktadır. Türklük Bilimi çalışmalarında bugüne kadar çok defa ele alınan oksuz formu, bütün açıklamalara rağmen yine problemlili vaziyetini korumaktadır. Genellikle yazıtlardaki örnekler üzerinden açıklanmaya çalışılan formun, özellikle Budist Uygur çevrelerinde yazılan metinlerdeki durumu, daha önceki yaklaşımları kavramsal açıdan şüpheli kılmaktadır. Bu makalede, tarihsel metinlerde tanıklanan oksuz formunun ilk örneklerinden ikileme şekillerine kadar bütün tanıkları kavramsal açıdan değerlendirilerek formun gramerleşme aşamaları ışığında kavramsal gelişimi incelenecek ve yeni bir anlamlandırma teklifi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Gramerleşme, İkilemeler, Oksuz

AN EXAMPLE OF GRAMMARIZATION IN HISTORICAL TURKIC TEXTS: ON OKSUZ AND ITS SOME FORMS OF HENDIADYOINS

ABSTRACT

Turkic – ever since it the dawn of its existence – has had a rich textual cannon hailing from different circles of culture. Such a cannon moreover features a very rich vocabulary. Many archaic Turkic words have made their reached modern written languages a wide geography – many of which date as far back as the twelfth century. That noted, some pose problems for linguists when it comes to explaining their morphology. In the context of historical texts, the use of comparative linguistics can help us solve a good number of these, but not all. In that respect, certain words need to be re-assessed from different angles and with different approaches. The form “oksuz” has been widely studied by Turkologists, and yet still remains an enigma despite researchers attempts at explaining it. Many have tried to analyse it through examples taken from Buddhist Uyghur inscriptions. Alas, they remain dubious. This article will attempt to examine “oksuz” in a conceptual light, as it appears in historical texts – from the earliest examples we have of it, to its hendiadyoin forms. We will do this by studying how it evolved grammatically – stage by stage – and propose a new interpretation.

Keywords: Old Turkic, Grammarization, Hendiadyoins, Oksuz.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 12.10.2021; Yayına Kabul Tarihi: 01.12.2021

* Öğr. Gör. Dr., Bayburt Üniversitesi, Rektörlük, BAYBURT; ORCID: 0000-0002-9055-3842, E-posta: kenanazili@hotmail.com

Giriş

VIII. yüzyıldan itibaren yazılı metinlere sahip olan Türkçe, çeşitli kültürel ve dinî çevrelerden beslendiği tarihsel metinlerle, oldukça zengin bir yazın envanterine sahiptir. Bu metinler, yazılış amaçları doğrultusunda konularına göre çok zengin bir söz varlığına sahiptir. Bu söz varlığının izleri, daha eski dönemlerden modern Türk yazı dillerine kadar geniş ihatadaki dil içi gelişim ve değişimleri barındırmaktadır. Diğer taraftan günümüzde, tarihsel metinlerde tespit edilebilen, ancak hâlâ anlamlandırma konusunda tutarlılık gösteremeyen ve Türklük Bilimini meşgul eden kimi formlara rastlanmaktadır.

W. Bang'dan bu yana Türklük Biliminin en yaygın yöntemlerinden biri olan karşılaştırmalı metot (Ata, 2012, s. 38), tarihsel metinlerdeki kimi problemleri aydınlatmak için kullanılagelen önemli bir yaklaşım olmuştur. Tarihsel metinlerde yer alan ve kavram alanları açısından bulanıklık gösteren çeşitli formların açıklanabilmesi için, bu yöntem ışığında eş zamanlı ve art zamanlı olarak bazı yaklaşımlar esas alınmaktadır. Bugüne kadar, bu yaklaşımların biri veya birkaçı uygulanarak problem teşkil eden formlar izah edilmeye çalışılmıştır. Tarihsel metinlerde yapısı veya kavramsal alanı belli olmayan formlar için şu yaklaşımlar esas alınmaktadır:

(a) *Köken*: Bazı formların kavramsal alanlarını tespit edebilmek için, formun çekimlendiği morfemlerin işlevi ile birlikte kök şekillerinin kavram alanları tespit edilebilir. Bu yaklaşım Türklük Biliminin en yaygın uygulama sahalarından biridir.

(b) *Gramerleşme*: Tarihsel metinlerde yer alan bazı formların çeşitli aşamalarda kategori değiştirdiği, buna bağlı olarak da yeni kavramsal alanlara genişlediği; bazen ise formların anlamsızlaşmaya uğradığı görülmektedir. Kavramsal alanları tespit edilemeyen formların, bu şekildeki gramerleşme aşamaları tespit edildiğinde, aynı zamanda muhtemel kavramsal gelişimleri tahmin edilebilir.

(c) *Bağlam*: Bazı formların yeni kavram alanlarını söz diziminde kazanmalarından dolayı, kavramsal alanları net bir şekilde anlaşılamayan çeşitli şekillerin bağlamsal değerlerine göre anlamlandırma yapılabilir.

(d) *Kaynak metin*: Özellikle bazı tarihsel alanlarda kaleme alınan tercüme metinlerinin, kaynak metinlerdeki karşılıkları kullanılarak kimi formların kavramsal alanları tespit edilebilir. Bu yaklaşımda, "eşdeğer" biçimler esas alınmaktadır.

(e) *İkilemeler*: Tarihsel Türk dili alanlarında sıkça kullanıldığı bilinen ikileme şekillerinden hareketle, ikilemeyi oluşturan formlardan biri, diğer(ler)ine dayanarak açıklanabilir. İkilemelerin oluşumunda görülen antonim ve sinonim düzenleri bu anlamlandırmanın esasını oluşturabilir.

Değerlendirilecek olan formların tarihsel metinlerdeki tanıkları, art zamanlı ve eş zamanlı inceleme dışında, yukarıdaki yaklaşımlardan biri veya birkaçı ile değerlendirilerek formun kavramsal alanı hakkında doğrulanabilir sonuçlara erişmek mümkündür. Ancak bazı şartlar altında, yaklaşımların sınırlı veya seçici oluşu, formların anlaşılması için eksik veya hatalı çıkarımlara sebep olmaktadır. VIII. yüzyıldan itibaren çeşitli tarihsel metinlerde görülen *oksuz* formu, bunun en dikkat çekici örneklerinden biridir. Bu makale, çeşitli çalışmalarda yukarıdaki yaklaşımların bir veya birkaçının uygulandığı *oksuz* formunu yeniden değerlendirmeyi hedeflemektedir. Farklı tarihsel Türk yazı dillerinde tespit edilebilen formun anlamlandırılması konusunda görülen tutarsızlık veya farklı önerilere rağmen, sahip olduğu kavramsal alanın sınırı, problemleri vaziyetini korumaktadır. Özellikle gramerleşme aşamaları, metaforik yapısı ve ikileme şekilleri göz ardı edilerek bağlam ve köken merkezli yaklaşımlarla açıklanmaya çalışılan formun, tam olarak anlaşamadığı görülmektedir. Bu açıdan form, farklı yaklaşımlarla yeniden değerlendirilmesi gereken bir problem olarak varlığını sürdürmektedir.

1. İlk oksuz Örnekleri

Tarihsel metinlerde *oksuz*, ilk kez yazıtlardaki çok iyi bilinen şu ifadelerde yer almaktadır: **KT D2-3**'te *ekin ara idi oksuz kök türk ança olurur ermiş*, **BK D4**'te *ekin ara idi oksuz kök türk eti ança olurur ermiş*.

Bu ibarelerde yer alan *idi oksuz* yapısı, uzun süre araştırmacıları meşgul etmiştir. *İdi* formunun "sahip" olarak değerlendirilmesi bir yana, formun "olumsuzluk kuvvetlendiricisi" olarak anlaşılmasıyla birlikte, ilk kez Tuna tarafından "hiç 'ok'suz= hiç 'ok'u bulunmayan, yani 'bir bütün hâlinde, tam birlik hâlinde, tekdüze, üniter'" olarak açıklanmıştır (1995, s. 79). Daha sonra çeşitli yayınlarda *oksuz* formu "örgütsüz" şeklinde anlamlandırılmıştır (Tekin, 2003, s. 147; Berta, 2010, s. 193; Aydın, 2012: 174; Şirin, 2015, s. 356). Diğer yandan, Geng (2005, s. 121-143) formu çeşitli yönlerden değerlendirerek "kağansız" şeklinde anlamlandırmıştır. Son çalışmalardan biri olan Kaya (2011, s. 463-466) ise *idi oksuz* ifadesini "bağımsız, hür" olarak nitelendirmiştir. Bu yaklaşımlara göre, *oksuz* ifadesini *ok+suz* şeklinde değerlendiren araştırmacılar kök formu, "ok", "boy" ve "teşkilat" gibi kavram alanlarına bağlamıştır. Form üzerine son olarak eğilen Mirkamal (2015, s. 23) ise bu yaklaşımları kabul etmeyerek yukarıdaki ifadeye geçen biçimi "sınırları bölmeksizin" şeklinde anlamlandırmıştır.

Yukarıdaki bütün anlamlandırma teklifleri, bağlama bağlı olarak tutarlı gibi görünse bile, Budist Uygur çevresine ait metinlerde tespit edilen *oksuz* formlarının bu şekilde değerlendirilmesi mümkün değildir. Budist metinlerde genellikle ikilemelerde tespit edilen *oksuz*, yukarıdaki kavramsal alan kabullerine göre değerlendirildiğinde, bağlam açısından problemlili bir vaziyet sergilemektedir. Dolayısıyla formu, yukarıdaki örneklerle birlikte, ikilemelerin kavramsal alanlarına göre değerlendirilme zorunluluğu doğmuştur. İkilemelerin kavramsal alanlarıyla paralel olarak formun kategorik değerlere ulaşmasında gösterdiği gramerleşme evreleri de göz önünde bulundurulmalıdır.

2. Metaforik Transfer ve Gramerleşme Safhaları

Tarihsel Türk dilinin farklı alanlarına ait metinlerde bazı kelime formlarının sahip olduğu kavramsal alanlar için kimi metaforik ilişkilerin rol oynadığı görülmektedir. Mesela, özellikle Uygur metinlerinde tanıklanan *burun* organ adının, bu kavram alanından yola çıkarak coğrafi şekillerin ön kısımlarını niteleyen bir işaretleyiciye, buradan da "ön" yönselliğini kazanarak mekânsal kavram alanına geçiş yaptığı gözlemlenmektedir. Son aşamada ise, mekânsal yönlülüğünü zaman çizgisine taşıyarak zamansal bir niteleyici olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kavramsal geçişler esnasında, isim, sıfat, zarf ve edat kategorilerine geçişi sağlayan gramerleşme safhalarını geçirdiği görülmektedir (Azılı, 2021, s. 147-153). Diğer yandan bir ölçü birimi olarak kullanılan *türk* formunun gramerleşmeyle birlikte mekânsal ve daha sonra zamansal işaretleyiciye dönüştüğü görülebilir (Hamilton, 2011, s. 226). Örnekleri artırılabilir bu kavramsal geçiş için, Türk dili tipolojik bir karakter sergilerken, çoğu kez de evrensel bir eğilimin var olduğu görülmektedir (Haspelmath, 1997, s. 140).

Tarihsel metinlerde tanıklanan *oksuz* formu için, bu şekilde bir kavramsal geçişi düşündüren tanıklar mevcuttur. Yukarıda verilen zamansallığa sahip ikileme şekilleri, *oksuz* formunun mekândan zamana doğru bir kavramsal transfer gerçekleştirdiğini düşündürmektedir. Özellikle diğer tarihsel tanıklarla birlikte dikkat çekici deliller bu kavramsal geçişe izin vermektedir. Formun kökeninin, *ok+suz* biçiminde bir yokluk eki ile çekimlenen *ok* formu olduğu araştırmacıların ittifakla kabul ettiği bir yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre formu oluşturan *ok* biçiminin tarihsel alanlardaki kullanımı şu şekilde gösterilebilir:

Yazıtlardan beri tarihsel alanlarda tanıklanan ve genellikle 'WQ/WYK şeklinde yazılan enklitik formu¹ dışında, ayrıca 'WQ/WWQ şeklinde yazılmış bir *ok/ook* formunun bulunduğu bilinmektedir. Bu form tarihsel metinlerde yaygın olarak "ok" kavram alanıyla kullanılmıştır:

KT D 33'te *yarıkınta yalmasınta yüz artuk okın urtı,*

Ye 43'te *bir erig ok birle sündüm,*

TT I 163'te *yalın kılıç tutup ok üzkelir,*

TT IV B12'de *yagi sançıp okın atıp adınagunun isig özin adırtımız,*

BT VIII 254'te *munçukka okşatı tişilü ok tülüki teg...,*

BT XXV 67'de *birer kor kem kelmiş sayu yalar ot teg atmış ok teg kılınıp,*

DLT 217'de *utru turup yağdı añar kiş okı çıgilwar.*

Bir savaş ve av aletini karşılayan isim formu için Clauson (1972, s. 76), çeşitli ritüel ve törensel amaçlar için kullanılması nedeniyle, çok erken bir tarihte "alt boy" (sub-tribe) kavram alanına genişlediği ve bu nedenle *On ok* gibi kabile adlarının bir parçasını oluşturduğunu düşünür. Gabain (2007, s. 288) ise, formun kabile teşkilatında küçük birlik için kullanıldığını ileri sürer. Şüphesiz bu kavramsal gelişim, kültürel bir karşılığın dilbilimsel bir yansıması olarak nitelendirilebilir. Özellikle yazıtlarda, *On ok* ismi dışında "boy" kavram alanıyla tanıklanan *ok* formu dikkat çekmektedir:

Ye 5'te *er erdemi tokuz at bodun erdemig unç okum,*

Ye 110'da *er erdemim okum oğlanım elim esizim e,*

ŞU K 11'de *üç karluk yawlak sakınıp teze bardı kuriya on okka kirti.*

Ok formunun yaygın kullanımlarından ziyade, sahip olduğu kavramsal alana karşılık gelen nesnenin fiziksel özelliklerine bağlı bir şekilde, benzetme ilişkisiyle bazı metaforik kavramların ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlardan ilki karşılık bulduğu nesnenin şekline bağlı olarak ortaya çıkan "direk" karşılığıdır: **DLT 17'**de *ew okı* "evin orta direği". Bu kavramsal ilişki, diğer taraftan, *ok-boy* ilişkisine benzer mantıksal ilişki içerisinde, "kişiller arasında bölüşülen mirastan her bir pay"a karşılık gelmektedir: **DLT 22'**de *añar bir ok tegdi*. Benzer kavramsal ilişki açısından yine **DLT**'de *ok* formunun "araziye ve evin kurulacağı yeri belirlemek üzere uygulanan kur'a" için kullanıldığı kaydedilmektedir (2014, s. 17). Muhtemelen bu adlandırmanın, söz konusu uygulamada okun kullanılmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Semet'in aktardığına göre, bu kavram alanı yakın zamana kadar devam etmiş ve Doğu Türkistan'ın Üstün Artuş kasabasında 1897-1898 yıllarında kaleme alınmış bir belgede "Medrese Mahmudiye" adındaki bir medresenin şu kayıt düşülmüştür: *yäri iğarägä alıp tarıguçılardıñ kalgän kirim on ok kılınıp, baş oknı mädräsä mudärrisi özläri särf etädur. Üç oknı mädräsä talibläri, bir oknı üç ok kılıp, iki okı mädräsänin bozulgan yerlirigä işlätilir* (2014, s. 11-12). Üstelik bu kavram alanından türetilen fiil formu "taksim etmek" kavram alanıyla tespit edilmektedir: **Maitr. 69'**da *yirin suvın bağıñ borlukın erin atın oklatdımız*. Son olarak formun, yine benzetme ilişkisiyle "şans oku, kader" kavram alanına sahip olduğu tanıklar mevcuttur: **KurT. 16b2'**de *ol kim boguzlansa burhanlar üze kim üleşse sizler oklar birle*.

¹ Clauson, *ok* maddesinde bilinen kavram alanları dışında verdiği "çok" niteleyici görevi, muhtemelen söz konusu isim formunun değil; enklitik formunun görevi olduğu için iki farklı formu eş olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır (1972, s. 76).

Form, yukarıdaki kavram alanları dışında, yokluk morfemi olan +sXz ile çekimlenerek gramerleşme sürecine dâhil olmuş ve isim kategorisinden ayrılarak sıfat ve zarf kategorilerinde niteleyici görevli bir birime dönüşmüştür. Bu noktada çekimlendiği morfemin Tarihsel Türk yazı dillerinde genellikle sıfat kategorisinde birimler türettiği, ancak bazı karakteristik biçimlerde zarf kategorisinde formlar da türetebildiği bilinmektedir (Ağca, 2010, s. 181). Ayrıca Erdal (1991, s. 133): yazıtlardaki örneği göstererek +sXz ekinin sadece olumsuzluk değil, ayrıca yoğunlaştırma eki olduğunu düşünür.

Yokluk morfemiyle çekimlenen formun sahip olduğu kavramsal alanların ilki “kesintisiz” karşılığıyla mekânsallık barındırmakta ve genellikle dinî bir terim olarak *ânantarya-mârgaya* karşılık olarak kullanılmaktadır (Shogaito, 2014, s. 257):

Üİ 108b'de *bilge biligniñ adırtı erser ol ok oksuz yoltaki bilge bilig erür,*

Abh.Sho. 31R58'de *tayak dyantaki tokuz oksuz yollar birleki akıglıg sanvarlarıgadin akıglıg dyanasanvarlar erür,*

Abh.Sho. 31R66'da *yme yintem oksuz yol ok bolup bagtın öñi üdrülmeklig prapti birle bir ödte inçip tugar.*

Sınırlı örnekte tespit edilebilen bu form ve kavramsal alanına göre, *ok* şeklinin “ara, boşluk, kesinti” gibi bir kavram alanına sahip olması beklenir. Zaten kök formun “ara, mesafe” kavram alanı, Wilkens tarafından daha önceki çalışmalarda değerlendirilen bir meseledir (2021, s. 505). Bu aşamada, *ok* formunun daha önceki gösterilen temel kavram alanına bağlı olarak “ok mesafesi, ok boyu” gibi kültür-dilbilimsel bir zeminden geliştiği şüphe götürmeyen bir gerçektir. Bu kavramsal geçiş, aynı zamanda, formun karşıladığı nesnenin fiziksel özelliği açısından “direk” kavram alanına geçişi ve buradan mekânsal mesafeyi işaretleyebilmeyi kolaylaştırmış olmalıdır. Diğer taraftan, formun sahip olduğu “pay, hisse” kavram alanı da yine benzer bir mekânsallığa işaret etmektedir.

Formun gramerleşme öncesi sahip olduğu mekânsallık, yine benzer ilişkilerle zamansal kavram alanına aktarılmıştır: **BT III 165'**te *alku üdlerte ok yık körü yoryurlar erti, bu ok kunçuyllarınñ karınında ajun tutup öz anasın ölürgülük okug yıkıg tileyü* (Kara vd. 1986, s. 334). Formun sahip olduğu zamansal kavram alanı, mekândaki alanın zaman çizgisine aktarımı şeklinde gerçekleşmiştir. Bu ilişki, metaforik açıdan tarihsel Türk dili alanlarında tespit edilmiş bir ilkeye bağlanabilir: *Mekândaki herhangi bir bölge, zamanda belirli periyoda karşılık gelir* (Azılı, 2021, s. 223). Bu ilkenin Türkçe için en karakteristik örneği *ara* formudur. İlk tanıkları genellikle “iki konumsal noktanın arasındaki mesafe, boşluk” kavram alanına sahip olan *ara* formunun, metaforik transfer sonrasında çeşitli zamansal noktalar arasındaki periyodu işaretlediği ve gramerleşme sonucu kimi örneklerde, zarf, edat ve bağlaç kategorilerinde çeşitli zamansal kavram alanlarına doğru genişlediği tespit edilmiştir (Ağca, 2019, s. 68): **BT III 365'**te *anıñ arasın̄ta bu savlar pırsançı iligke eşidilti*, **KB 184'**te *tilig ögdüm ança ara söktüküm tilekim söz erdi saña yördüküm*, **BT XXIX 490'**da *anı için bu vidvag içinte arada bar tip bodisavatlar yorıkın nomlayur arada yok tip bodisavatlar yorıkın nomlayur*. Ayrıca aşağıda görüleceği gibi *ok* ve *ara* formlarının eşdeğer biçimde ikileme formunda kullanımları da dikkat çekmektedir.

Bütün bu metaforik bağlantılar bir tarafa, *ok* formu ile oluşturulan zamansal kavram alanlarına geçişin “ara aşaması” da bu şekilde mekânsal bir gelişimin olması gerektiğini düşündürmektedir. Çünkü dillerin etimolojiye dirençli zaman adları dışındaki neredeyse bütün zamansal formların mekândan zamana doğru geliştiği bilinmektedir (Bu konuda bk. Haspellmath, 1997; Azılı, 2021). Bilindiği gibi Türkçedeki *üd, ür, kolu, kün, ay, yıl* gibi salt zaman adları dışındaki bütün zamansal kavram alanına sahip formlar, çeşitli kavramsal

gelişme ve değişmelere bağlı olarak zamansallıklarını kazanmıştır. Öyle ki dünya dillerinde olduğu gibi, Türkçenin tarihsel gelişimine paralel olarak, metinlerdeki zamansal ifadelerin genellikle metaforik transfer yoluyla mekânsal kavram alanlarından ortaya çıktığı görülmektedir. *Oksuz* formunun, kök formda görülen zamansallığının, çeşitli ikileme şekillerinde de devam ettiği anlaşıldığı için, kavramsal alanı açısından *oksuz* formunun böyle bir yolla zamansal niteleyici olabileceği ihtimali değerlendirilmesi gereken önemli bir varsayım olarak ortaya çıkmaktadır:

2.1. Oksuz Formuyla Oluşturulan İkilemeler

Budist çevrede yazılan Uygurca metinlerde, *oksuz* formu ile oluşturulan ikileme şekillerinin yaygın bir kullanıma sahip olduğu görülmektedir. Mirkamal (2015), formun anlamlandırılması için bu ikileme şekillerinden bazılarını kullanmış, ancak dikkat çeken - ve belki anahtar role sahip- diğer formlara yer vermemiştir. Metinlerde yapılan taramalarda, formun dört farklı niteleyici ile birlikte kullanılan ikileme biçimleri tespit edilmiştir. Bu ikileme şekilleri gramerleşmeye bağlı olarak sıfat ve zarf kategorisinde görevlidir:

Teg- “ulaşmak” fiilinden türetilmiş (Clouston, 1972, s. 484) *teginçsiz* “ulaşılmaz” formuyla kullanılan *oksuz*, Budist çevreye ait Maitrisimit’te kullanılan en yaygın ikilemelerden biridir. Bu ikileme, çeşitli çalışmalarda “gelişigüzel, fırsatsız, nasipsiz, zamansız” olarak değerlendirilmiştir (Tekin, 1960; Şen, 2002). Ağca (2015, s. 19) ise **Maitr. 82**’deki ifadeyi “sayısızca” diye anlamlandırmıştır:

Maitr. 23’te *sekiz türlü* **teginçsiz oksuz** *yir orunda ozmış kurtulmuş erür biz*

Maitr. 75’te *munta tugup sıgun muygak başlıg imga teke adgırak sukak başlıg tamulug tınlıglar kelip üç adrı süñün olarnı* **oksuz teginçsiz** *öz konukra sançarlar tartarlar*

Maitr. 78’de **oksuz teginçsiz** *ot yalın içinte örtenür biz*

Maitr. 82’de *yir üze yiti bı bıçgun* **oksuz teginçsiz** *ölürürler*

Maitr. 83’te *üstün örtüki altın yapagı dört tamı alku temirliig örtlüg kamağ ödün irinç yarlıg tınlıgları* **oksuz teginçsiz** *köyürür*

Diğer bir ikileme şekli, “sürekli, daima” kavram alanına sahip *tutçı* formu ile oluşturulmuştur ve ikilemenin “sürekli” kavramına karşılık geldiği düşünülmüştür:

ETS 13’te **oksuz tutçı** *tınlıglarınıñ asıgın kılgu üçün...*

Form ile birlikte kullanılarak farklı bir ikileme biçimi *üzüksüz* “kesintisiz, sürekli” formu ile oluşturulmuştur:

MaitrH.16’da *tört türlüg ög turugları üze berü tartıp yir suvda baştıñkı nomta* **oksuz üzüksüz** *eñ ilki iki kşan ölderde amranmak uluşdaki on türlüg nizvanılar tegmekin üzer biçer*

Abh. Sho. 27’de *kaltı kañlıñıñ çuğınça* **oksuz üzüksüz** *kök kalıktın akılı qıdılu*

Son olarak form, **ETS**’deki bir şiirde rastlanılan ikilemede kullanılmıştır. İkilemedeki *oksuz* formu “desteksiz” şeklinde değerlendirilmiştir (Arat, 2007, s. 87, 99):

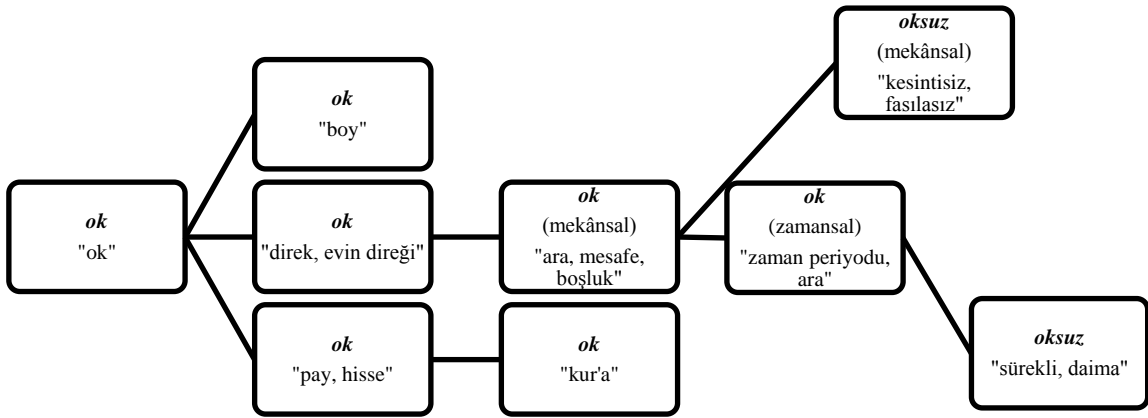
ETS 10’da *anantımadı başlagsız uzun ağlançığ sansar içindeki* **arasız oksuz** *agıtınu ine altı yollarta tegşinü turur*

ETS 10’da *adınlar asıgın kılğulug işte* **arasız oksuz** *bar kel kılğalı*

İkilemeler bir araya getirildiğinde; *teginçsiz*, *tutçı*, *üzüksüz* ve *arasız* gibi zamansal kavram alanlarına sahip formlarla birlikte kullanılan *oksuz* formunun da zamansallık kazanmış olduğu görülmektedir. İkilemelerin genellikle “sürekli, daima” karşılığına sahip bir zamansal niteleyici olarak kullanılmış olması, *oksuz* formu için de zamansal bir geçişin tamamlandığını düşündürmektedir. Eski Uygur metnindeki bu tanıklardan olsa gerek, yazıtlardaki *idi oksuz* biçimi, bazı araştırmacılar tarafından “kesintisiz, aralıksız, sürekli, daima” kavram alanlarıyla verilmiştir (Erdal, 2004, s. 346; Tezcan, 2010, s. 273-280). Formun gramerleşmesi ve kavramsal geçişinde rol oynayan +sXz morfemi, tıpkı *ara/arasız* ve *üzük/üzüksüz* biçimlerinde olduğu gibi, zamansallığı sürekliliğe, dolayısıyla zaman çizgisindeki kesintisiz akışa taşımıştır. Burada verilen ikileme şekillerinden başka, herhangi bir ikileme şekli veya zaman dışındaki kavramsal alanı işaretleyen tanıklar bulunmadığı için, formun gramerleşmesi ve kavramsal gelişiminin son aşamasının sıfat ve zarf kategorilerinde “daima, sürekli” olduğu söylenebilir.

Sonuç

Bütün bu veriler göz önünde bulundurulduğunda *ok* ve *oksuz* formları için belirli metaforik ilişkilerle sahip olduğu kavramsal alanlarının haritalandırılması şu şekilde gösterilebilir:

Şekil 1

Oksuz formu, Budist Uygur çevrelerinde tanıklanan *teginçsiz*, *tutçı*, *üzüksüz* ve *arasız* gibi formlarla oluşturulan ikileme şekillerinde şüpheye yer bırakmayacak kadar açık bir biçimde zamansal kavram alanına sahiptir. Ancak bu zamansallığını yine bir ikileme formu olan *ok yık* şeklinde bulmak mümkündür. Diğer yandan söz konusu formun son aşamada sahip olduğu zamansallığı, mekânsal kavram alanından transfer yoluyla kazandığı anlaşılmaktadır. Çünkü aynı çevrelerde *oksuz yol* şeklinde tanıklanan biçimlere tesadüf edilmektedir. Öyle anlaşılıyor ki formun kök şekli olan *ok*, temel kavram alanından gelişen diğer kavramlarla birlikte mekânsal bir “mesafe”yi, “ara”yı kazanmış; buradan da zaman çizgisindeki “periyod”a transfer edilmiştir. Bu mantıksal ve metaforik ilişki, tarihsel Türk dili alanları için şaşırtıcı bir durum değildir. Benzer şekillerde, *arasız*, *üzüksüz*, *turkaru* ve *yintem* gibi çeşitli formların aynı gelişimi göstererek zamansallıklarını kazandıkları görülmektedir (Azılı, 2021). Bu yüzden, söz konusu gelişimin tarihsel Türk dili alanlarının karakteristik özelliklerinden biri olduğunu söylemek mümkündür.

Son olarak, oksuz formunun yazıtlarda geçen iki örneği bu bağlamda bir kez daha düşünülebilir. Eğer +sXz morfemiyle çekimlenen form, gramerleşme sürecine VIII. yüzyılda girmişse, gramerleşme ve kavramsal gelişimin son aşaması olan zamansal niteleyici görevi, bu örnekler için geçerli olabilir. Bu durumda, ifadelerde geçen form şu şekilde anlaşılabilir:

KT D2-3'te *ekin ara idi oksuz kök türk ança olurur ermiş* "İkisinin arasında daimî Köktürkler öylece yaşarmış."

Diğer bir ihtimal ise, formun gramerleşme öncesi kavramsal gelişimi tamamlamamış olması ve buna bağlı olarak mekânsallığını korumuş olma ihtimalidir. Kontekstte yer alan bazı ipuçları, bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. İfadenin öncesinde verilen iki konumsal nokta (*kadırkan yış* ve *temir kapıg*) arasının ifade edilmesi, metnin bağlamında mekânsal bir bütünlüğü akıllara getirmektedir. Bu yüzden ifadenin "İkisinin arasında (toprakları) hep bütün olarak Köktürkler öylece yaşarmış." Bu düşünce, daha önce Mirkamal (2015, s. 23) tarafından ileri sürülen anlamlandırma teklifine yaklaşmaktadır.

Kısaltmalar

Abh.Sho.: Abhidharmakośabhāṣya; **BK:** Bilge Kağan Yazıtı; **BT III:** Berliner Turfantexte III; **BT VIII:** Berliner Turfantexte VIII; **BT XXV:** Berliner Turfantexte XXV; **BT XXIX:** Berliner Turfantexte XXIX; **DLT:** Dîvânü Lugâti't-Türk; **ETS:** Eski Türk Şiiri; **KB:** Kutadgu Bilig; **KT:** Költigin Yazıtı; **KurT.:** Satırlı Kur'an Tercümesi Rylands Nüshası; **Maitr.:** Maitrisimit Nom Bitig; **ŞU:** Şine Usu Yazıtı; **TT I:** Türkische Turfan-texte I; **TT IV:** Türkische Turfan-texte IV; **Üİ:** Üç İtigsizler; **Ye:** Yenisey Yazıtları

KAYNAKÇA

- AĞCA, F. (2010). *Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- AĞCA, F. (2015). "Eski Uygurcada İstikaklı İkillemeler". *Alkış Bitiği Kemal Eraslan Armağanı*. (ed. Bülent GÜL). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 17-30.
- AĞCA, F. (2019). "Kutadgu Biligde ara ... ara(la) Bağlacı Üzerine". *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı (26-28 Eylül 2019)*. *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı Bildiriler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2020: 59-70.
- ARAT, R. R. (2007). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ARAT, R. R. (2008). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kocabalçı Yayınları.
- ATA, A. (2012). "Türkolojide Berlin-Varşova Hattı". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*. XIX/2: 33-43.
- ATA, A. (2013). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYDIN, E. (2012). *Orhon Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- AYDIN, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- AZILI, K. (2021). *Mekândan Zamana Metaforik Transferler -Eski Türkçe Üzerine Teorik Yaklaşımlı Bir İnceleme-*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

- BANG, W. - A. von GABAİN (1929). *Türkische Turfan Texte I*. Berlin: ABAW.
- BANG, W. - A. von GABAİN (1930). *Türkische Turfan Texte IV*. Berlin: ABAW.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, F. S. (1998). *Abidarim Kınlıg Koşavarti Şastirtakı Çinkirtü Yörüglerning Kınğurüsinden Üç İtigsizler, Giriş, Metin, Tercüme, Notlar, İndeks XXX Levha*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BERTA, Á. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*. (çev. E. YILMAZ). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- ERCİLASUN, A. B. (2014). *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk -Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin-*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon, Vol. I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- GABAİN, A. von (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (çev. M. Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GENG, S. (2005). *Studies of the Old Turkic Inscriptions*. Beijing: Minzu University Press.
- GENG, S. - H. J. KLIMKEIT (1988). *Das Zusammentreffen mit Maitreya. Die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit, In Zusammenarbeit mit Helmut EIMER und Jens Peter LAUT hrsg., übersetzt und kommentiert. 1. Text, Übersetzung und Kommentar*. Wiesbaden.
- HAMILTON, J. R. (2011). *Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması İyi Kötü Prens Öyküsü*. (çev. Vedat Köken). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HASPELMATH, M. (1997). *From Space to Time: Temporal Adverbials in the World's Languages*. München: Lincom.
- KARA, G. - P. ZIEME (1977). "Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Pañđita und der Mañjuśrīnāmasaṃgīti". *Berliner Turfantexte VIII*. Berlin: Akademie Verlag.
- KARA, G. - P. ZIEME (1986). "Die uigurische Übersetzung des apokryphen Sutras "Fo ding xin da tuo luo ni"". *AoF*, 13: 318-376.
- KASAI, Y. (2011). "Der Alttürkische Kommentar zum Vimalakīrtinirdeśasūtra". *Berliner Turfantexte XXIX*. Turnhout: Brepols.
- KAYA, C. (2011). "Göktürkce idi oksuz Üzerine". *Orhon Yazıtların Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (I)* (26-29 Mayıs 2010). Bildiriler Kitabı (1. Cilt). Ankara: 463-467.
- MİRKAMAL, A. (2015). "Kültegin ve Bilge Kağan Yazıtlarındaki İDİ O(O)Qs(U)Z Sözü Üzerine". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. IV/1: 16-24.
- SEMET, A. (2014). "Eski Uygurca Çeviri Metinleri Işığında Orhun Yazıtlarının Söz Varlığına Katkılar (I)". *TDAY-Belleten*. 62-1: 7-17.

- SHOGAITO, M. (2014). *The Uighur Abhidharmakośabhāṣya preserved at the Museum of Ethnography in Stockholm, Turcologica*. Band: 99. Herausgegeben von Lars JOHANSON. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- ŞEN, S. (2002). *Eski Uygur Türkçesinde İnkilemeler*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ŞİRİN, H. (2015). *Kül Tigin Yazıtı Notlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- TEKİN, Ş. (1976). *Maytrisimit-Burkancılarnın Mehdisi Maytreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. Türk Dilleri Araştırma Dizisi 9. İstanbul: Simurg Yayınları.
- TEZCAN, S. (1974). "Das uigurische Insadi-Sūtra". *Berliner Turfantexte III*. Berlin: Akademie Verlag.
- TEZCAN, S. (2010). "Yazıtlarda Yeni Okuyuş ve Anlamlandırma Önerileri". *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri Kitabı*. Afyonkarahisar: Kocatepe Üniversitesi Yayınları: 273-280.
- TUNA, O. N. (1995). "Ekin ara idi oksuz kök türk ança olurur ermiş (KT, D, 2-3) İbaresine". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. 1993: 77-81.
- WILKENS, J. (2007). "Das Buch von der Südentilgung. Edition des alttürkisch-buddhistischen Kšanti Kılğuluk Nom Bitig". I-II. *Berliner Turfantexte XXV*. Turnhout: Brepols.
- WILKENS, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- YILDIRIM, F. vd. (2013). *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*. Ankara: Bilgesu Yayınları.